

Мырзажанова Г.Б.

“КӨКҮЛДҮН” БААТЫРДЫК ЖОМОК ВАРИАНТЫ

Мырзажанова Г.Б.

ВАРИАНТ ГЕРОИЧЕСКОЙ СКАЗКИ «КОКУЛ»

Көбүнчө, баатырдык жомоктордо баатыр-дын эпикалык биографиясы анын төрөлүшүнө чейин башталат. Түрк элдеринин бүтүндөй жомокторунда баласыз ата-эненин көптөн күткөн мураскорун Теңирден суроо кеңири таралган. Ал эми индия эпосторунда бул мотивдин болушун Г.А.Гринцер төмөнкүдөй берет: «Однако, как правила, в героическом эпосе доминирует, в отличие от сказки мотив происхождения героя именно от Бога, богини или божественной девы»¹.

Дүйнө элдеринин байыркы эпосторунун мындай мотиви «Көкүлдө» сөзсүз өз жолу менен «Теңирден бир перзент бер» деп зарланып сурангандан кийин, анын макулдук добушунан улам ишке ашкан. Демек, Көкүл дагы Теңирдин өзүнүн берген баласы. Албетте, бул дагы мифологиялык түшүнүктөн келип чыкса дагы диндик ишеним элементи сакталган. Ал эми ал батыр балдар – жетимиш, сексен ашкан же жүз жашка чыгып калган атанын балдары. Баласыз аталардын кордолуу эпикалык традициясы «Көкүлдө» Каракандын Муңдуубайды калың элди жыйган тоюнда балалуу менен баласызды эске салып кемсинткен эпизодунда көрөбүз. «Көкүл» баатырдык жомогунун бардык варианттары үчүн эң туруктуу элемент-бала суроо. Баатырдын кереметүү бойго бүтүшүнө Теңирге сыйынган ислам динине чейинки диндин алгачкы формасы болгон тотемдик түшүнүк дагы көнөктөй көк алманы, аяктай ак алманы жегенде сакталган. Мындай архаикалык түшүнүк болочокто төрөлүүчү балдардын бирөө эмес экөө болуп, бири кыз, бири эркек төрөлүшүн билдирет. «Көкүлдө» баатырдык жомокторго тиешелүү болгон «алтын көкүл» эр баланын жана «кандан кызыл бети бар» кыз баланын төрөлүшү салттуу мүнөзгө ээ. Ошондуктан, баатырдын карындашынын аты да жалпылыктын чегинде болгон. Себеби мындай учур В.Жирмунский айткандай: «Сестра богатыря часто носит в среднеазиатском героическом эпосе имя «Ласточка».

(узб. Калдыргач, казак. Карлыгаш)² Ал эми Көкүлдүн карындашы Карлыгач бул түшүнүктү толуктап турат.

Диндик түшүнүктүн элементтерин жомок мазмунуна киргизүү кийинки коомдун шарты болсо дагы, анын өсүш жолу албетте негизги орунда турат. Илимде дүйнө көрүмдүн форма-сы катары миф адамдын, коомдун, илим-дердин жана жалпы эле маданияттын өнүгүшүнүн жогорку

этаптарында өлүп жок болгондо да, өз ордун динге бошотуп бергендиги белгилүү.

Ал эми дин – бир же бир нече кудай, табияттан сырткары жашаган кереметтүү күчтөр бар деген ишенимдерге таянган көз караштардын, сезим-туюмдардын, ырым-жырымдардын, каада-салттардын жыйынды-сы болуп саналат. Миф жана дин бири бири менен абдан тыгыз байланышкан. Диндин өзгөчөлүгү андан кулчтук системанын болушу менен шартталган. Ошондуктан ар кандай миф кулчтук системага ээ болуу менен диндик мүнөзгө өтөт.

Эпикалык баатырлар төрөлгөн учурда кандайдыр бир кереметтүү сферанын кучагында ар түрдүү кубулуштардын болушу баатырдык жомоктордун көпчүлүгү үчүн мүнөздүү. Ошондой эле Көкүл төрөлгөндө ичтен сүйлөшү баатыр өзүнүн келечекте жөн-жай бала болуп төрөлбөстүгү жөнүндө кабар бериши. Баатырдык жомоктордогу мындай эпизод анын архаикалуу-лугун түшүндүрөт.

Көкүлгө атты коюу сөзсүз түрдө ал төрөлөөрү менен эмес, аны жез кемпирден Боорукер канга качыраарда Кедең достун кийлигишүүсүнөн улам коюлат. Бул баатырдык жомоктордо баланын келечегиндеги коопсуздукка кам көрүү сыяктуу мааниге ээ. Бул маселени В.Жирмунский: «Наречие имени играет весьма существенную роль в эпической биографии героя богатырской сказки как магическое благославление и предсказание его будущего героического пути»³. Ислам динин таасири баатырдык жомоктордогу керемет төрөлүү канчалык болбосун, баатырлардын энчилүү аттарын берүүдө андай болгон эмес. Тескерисинче аларга ат батырлардын касиетине жараша болуп, байыркы мүнөзгө жакындатылган. Мындай өзгөчөлүктү татар элинин эпикалык чыгармаларын изилдөөдө Ф.И. Урманчиевдин түшүндүрүүсүндө такталат. Анда: «Алпамыша- сказочный богатырь, великан; Йир Төшлик» - подземный герой; Курның улы- сын могилы; Тимеркендек - железный пуп;...⁴ болуп түшүндүрүлөт. Эгерде түрк элдеринин көпчүлүгүндө кездешкен жогорудагы архаикалык мүнөздөгү эпикалык чыгармалардын борбордук башкы каармандын аты тыбыштык жактан гана айырмаланбаса, мааниси ар бир элде эч кандай өзгөрүүгө учурабайт. Ошондуктан Көкүл жомок мазмунунда айтылган-дай «алтын көкүлдүү» болгон үчүн Көкүл болуп калган деген ойду кесе

айтуу эч тоскоолдукка учурабайт. Эгерде сюжеттик линиянын тизмегиндеги окуяларга көңүл бурсак Көкүл бул нускада жез кемпирден качып, Карачтын колуна түшүп, аны Боорукер кан сурап алып, байбичесине алап келгенден кийин бооруна басылып, алты күн толготулуп кайрадан туулат. Ошондой эле ага ат дагы экинчи ирет капыстан пайда болгон дубананын катышуусу менен берилет. Мындай кайталанма эпизоддун бул нускада орун алышы, жомок мазмунун көркөмдөө же кооздоо өзгөчөлүгүнө деле ээ болбосо дагы баатырга аттын коюлушу баатырдык жомокторго негиздүүрөк болгон кайдан-жайдан дубананын пайда болушу менен балага Көкүл аты коюлат. Ал эми байбиченин кайрадан баланы толготуп туушу, баланы Боорукер канга тиешелүүлүгүн бекемдөө маанисинде берилгендиги экендигин түшүндүрүүгө болот.

«Көкүл» баатырдык жомогун баштапкы эпикалык абалы анын жанрдык өзгөчөлүгү, ошон үчүн Көкүл байыркы эпикалык каарман экендигин далилдей турган башка бир катар белгилер бар. Анын архаикалык белгисин Көкүлгө таандык атынын магиялык касиетинен көрүүгө болот.

Байыртадан бери мал-чарбачылык менен тиричилик өткөрүп келген бардык элдердин баатырдык жомокторунда ат баатырдын ажырагыс бөлүгү. Баатырдык жомокто баатырдын эрдиги жана жеңишке ээ болушу көп учурда анын атына байланыштуу. Ат - баатыр үчүн эч качан кыйышпай турган жардамчы. Ошондуктан баатырдык жомоктордо ат баатырлар менен бир мезгилде туулгандыктан Кер бээ Көкүл туулган күнү Кер Кулунду тууйт. Эпикалык аттар адам сыяктуу эле кайгырат, кубанат, кадимки адам тили аркылуу сүйлөшүп ээсине жардам берип, кээде кубулуп, тездик менен жүрөт. Баатырдык жомоктордогу аттардын образдары да эң байыркы убактарда, адамдар али тышкы дүйнөнүн үстөмдүгү алдында жашаган доордо түзүлгөн. Баатырларга алардын ажырагыс аттарды бүтүндөштүрүү ал баатыр үчүн тулган ат болсо дагы ар кандай кырдаалда жүргүзүлөт. Мисалы, «Төштүктө» Чалкуйрук – Кенжекенин атасынан сурап алган аты. Бул болсо - матриархалдык мифологиялык мотив. Түрк-монгол элдериндеги «Алпамыштын» кээ бир версияларыда баатырга атты кары ак сакал жылкычынын акылы менен сунушталат. Мындай учурду изилдөөдө В.Жирмунский: «Старый табунщик... играет важную роль в монгольских, а также в некоторых алтайских сказках. При выезде молодого героя он избирает ему чудесного богатырского коня, - без его помощи выезд богатыря не мог бы состояться», деп бекемдейт⁵.

Эгерде «Көкүлдүн» мазмунуна карай келгенде, Кедең достун образы да кары ак сакал

жылкычынын образына шайкеш келгендей туюлат. Анда Кер Кулундун туулганын Муңдуубай жылкысына барганда билбестен, баланы жез кемпирден качыарда Кедең доско акылдашканы барганда Кер Бээси Муздак-Төргө барып Кер Кулунду тууганын, ага баланы мингизип качырууга боло турганын айтканда гана малым болот. Албетте, Көкүл үчүн туулган Кер Кулунсуз, анын жардамы жок бала аман калбастыгын Кедең достун кеңешинен улам белгилүү болушунда патриархалдык коомдогу эр адамдардын кадыр - баркын көтөрүү дагы идеасы жатат.

Мифтик күчтөр менен күрөшүү эң алгачкы архаикалык эпостордун тематикасын түзө тургандыгы белгилүү. Анткени, алгачкы оозеки поэтикалык чыгармалар адамзат коомунун доорундагы примитивдүү түшүнүктөр менен шартталган. Табияттын ар түрдүү, сырдуу кубулуштарынын образдары мифологиялык жандыктарды жаратылышта болгон жаныбарлардын, кийинчирээк кишинин түспөлүнө жакындатып, бирок, өтө зор өлчөмдүү фантастикалык элестерин түзүшкөн. Демек, баатырдык жомоктордо чагылды-рылган эпикалык баатырлардын мифологиялык жандыктарга каршы күрөшүн – адамдардын жаратылыштын ар кандай стихиялуу кубулуштарына каршы күрөшүү деп түшүнөбүз. Баатырдык идеянын жаратылышы элдин аң-сезиминин ойгонушу менен байланыштуу. Адамдар өздөрүнүн тиричилигинде үзгүлтүксүз жолугуп турган кырсыктуу кубулуштарды өз бийликтерине көз каранды кыла башташып, жана андан ары да багындырып, жеңип чыгууга дем берүүчү аракеттерди идеализациялоо баатырдык жомоктордун негизги милдети болгон. Ошондуктан баатырдык жомоктор өзүнүн идеялык мазмуну боюнча айбанаттуу, кереметтүү жомоктордон кескин айырмаланып турат. Мифтик күчтөргө каршы күрөшүү темасындагы баатырдык жомоктордун пайда болушун камсыз кылган доордун тарыхый окуялары менен реалдуу кубулуштары эпикалык сюжеттер үчүн негиз боло алган эмес. Эпикалык сюжеттер ошол доордогу элдер мифологиялык жандыктарды кандай мүнөздө түшүнсө, ошол аң-сезимдеги түшүнүктөрүнө ылайык аларды жеңүү үчүн ойлоп табылган (кыялданган) амалдар менен ыкмалардын элесинен түзүлөт. Демек, баатырдык жомоктордун сюжеттери турмуш тиричиликтеги конкреттүү окуялардан эмес, элдин жеңишке умтулган идеяларынан пайда болот.

Мифологиялык каармандар менен күрөшүү көпчүлүк учурда Карачтын катышуусунда өтүп, Көкүлдүн жана Кер Кулундун жардамы менен жеңишке жетишет. Көкүлдүн “көпөлөк кууган” жаш балалыгына карабай душмандарды көтөрүп уруп, биринин үстүнө бирин коюп жанчып өлтүрүп коёт. Баатырдыктын өзгөчө күчүнө ээ

болгон Көкүл жомок традициясы боюнча эч качан жеңилбейт жана анын жаны өлбөстүккө ээ. Желмогуздун тукумдарын жеңгенден кийинки тынч турмуш башка нускалардай Карачтын акылман аялы Чачыкенин образы куш окуясында берилет. Ошондой эле Боорукер кандын образы да бардык нускадагы кызматтарындай эле катышат.

Мифологиялык жандыктарга каршы күрөшкөн «Көкүл» бардык сюжетинде желмогуздун өзү жана балдары: Бозой, Бозбармак, Экей, Текей жана Көр Калдай алп менен согушкан окуяда сүрөттөлөт. Албетте, бул жандыктар жер алдында жашап, адам баласынын өмүрүнө бөгөт болот. Мына ушундай шарттагы өлүм-житимге каршы күрөшүү идеясын баяндаган баатырдык жомоктор архаикалык типтен башталган. Анткени, мындай фантастикалык окуялар тарыхтын объективдүү кубулуштарындай эмес, алгачкы адамдардын түшүнүктөрүндө, кыялдарында, аң-сезимдеринде жашаган. Негизинен аталыштары ар башка болсо дагы, мазмундары бир болгон мифологиялык каармандар баатырдык жомоктор үчүн атайын ойлоп чыгарылган каармандар болуп эсептелет. «Көкүл» баатырдык жомогунда мифологиялык каармандар менен күрөшүү эки багытта болгон. Биринчиси, өмүрүнө бөгөт болгон жез кемпир жана анын балдары менен болгон күрөшүү, экинчиси, баатырдык үйлөнүүдө күйөөлүк укукка атаандаш каршылашы Көр Калдай алп менен күрөшүү болуп саналат. Көкүл мифологиялык каармандар менен күрөшүүдө баатырдык жомоктордогу баатырлардын өзгөчө күчүнө ээ. Себеби, жомок традициясы боюнча алар эч качан жеңилбейт жана алардын жаны өлбөстүккө ээ.

Алгачкы баатырдык (жомоктордун) эпостордун башка темасы: баатырдык үйлөнүү менен ар кандай кереметтүү мифтик күчтөр менен күрөшүү болот – деп белгилеген В.Я.Проптун⁶ оюна токтолсок, анда «Көкүл» баатырдык жомогунда бул берилген тематикалар туруктуу сакталгандыгын айтууга болот.

Баатырдык үйлөнүү баатырдык жомоктордун негизги тематикаларынын бири катарында адамзат коомунун белгилүү тарыхый доору менен шартталышат. Уруулук общиналык коомдогу мурдагыдай жалпылык мамилеси өзгөрүлүп, жекеликке өтө баштаганда ошол коомдун бузулушуна алып келген. Ошентип, жаңыдан курула баштаган түзүлүш менен эки түзүлүштүн ортосунда зор карама-каршылык пайда болот. Проптун айтуусу боюнча ал коомдо (догосударственной эпохи) үй-бүлө үчүн күрөш (борьба за семью) башталган. Моногамиялык үй-бүлө алгачкы общиналык түзүлүштүн этикалык нормаларын, социалдык эрежелерин бузуп, прогрессивдүү умтулуш катарында аренага чыгат. Мына ушул моногамиялык үй-бүлө үчүн күрөшүү жана аны

идеализациялоо коомдун эң башкы идеологиялык мамиле-леринин бири болуп калат. Бул тарыхый кырдаал баатырдык үйлөнүү жөнүндөгү эпикалык чыгармалардын пайда болушуна шарт түзөт. Уруулук-патриархалдык коомдун шартында үйлөнүү экзогамиялык мүнөздө болгон. Башка элден же уруудан аял алуу үчүн барууда бир далай тоскоолдуктардан, кыйынчылыктардан өтүүгө тийиш болгон.

Байыркы общиналык түзүлүш кулап, уруулук-патриархалдык коомдун түзүлүү доорундагы үй-бүлө куруу үчүн аракеттери – алгачкы баатырдык үйлөнүү тибиндеги эпикалык чыгармалардын негизги идеясын түзөт да, ал тарыхый доордун чындыгынын көркөм чагылышы мифологиялык мүнөздө болот. «Көкүлдөгү» баатырдык үйлөнүү традициясы атаандаш күйөө Көр Калдайды жеңгенден кийин Айкаңдын, Тээкандын кыздарына жер алдында үйлөнүшү менен берилет. Баатырдык жомоктордогу баатырдык үйлөнүү негизинен архаикалуу. Анда баатырлар узак кандуу согуштарды башынан кечирбейт. Мында баатырлар жаратылыштын жашыруун күчтөрүн кандайдыр бир магиялык күчтөргө ээ болуу менен жеңет. Архаикалык эпостордо баатырлар жер астына атайын үйлөнүү үчүн түшкөндүгүн билишпейт. Ошондуктан, Көкүл да Алтынайдын артынан кеткен Карачты издеп барып, Көр Калдай менен күрөшүп, кан кызынан Карачка алып берип, кырк кулактуу казанды алып чыгып, жамбыларды атып түшүрүп, өзү да кан кыздарын алып күйөөлүк укукка ээ болот.

Баатырлардын жер алдында хан кыздарына үйлөнгөндөн кийин кайын аталсынын шаарында калбастан өз жерине кайтышы бул нускада орун алган. Ал эми жер үстүнө кайтуу амалын Көкүл жомок мазмунуна кокустан кирген жез кемпирдин айтып берүүсүнөн улам алп каракушка жардам берсе боло турганын билет. Ошентип жер үстүнө кайтыш эпизодунда үч кан мал-жаны менен үч балапандын үстүнө чыкса, Көкүл, Карач алп каракуштун үстүнө чыгат. Негизинен алп каракуш окуясы баатырдык жомоктор үчүн маанилүү болгондуктан, бул нуска үчүн сөзсүз орун алышына шартталган.

Жыйынтыгында, «Көкүл» жомогу К.Мифтяков айткандай жөө жомоктун мазмунуна жакын болуп, жөө жомок катары жазылып алынса дагы, андагы каармандардын, мотивдердин, эпизоддордун берилиши архаикалык жана мифологиялык мүнөздө болуп салтуулуктун чегинин сакталышы, баатырдык жомоктун өзгөчөлөктөрүнө көбүрөөк жооп берет.

Литература:

1. Гринцер Г.А. Древний эпос индии. М., 1974.с. 216.
2. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М.,1960.с.174.

3. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М., 1960. с.175.	5. Жирмунский В.М. Народный героический эпос М. 1962. с.211.
4. Урманчив Ф.И. эпические сказания татарского народа. Казан. с1980. с.47.	6. Пропп В.Я. Русский героический эпос. С.32.

Рецензент: д.филол.н., профессор, член-корр. НАН КР Акматалиев А.А.
